

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ
Filologiya elmləri doktoru, professor
Ayna Sultanova küçəsi, 5
elm. ve. tehsil@mail.ru

AZƏRBAYCAN, YOXSAX TÜRK DİLİ

«Azərbaycan dili» anlayışı «Azərbaycan – türk dili» modelinin tərkib hissəsidir. Bu, ilk növbədə, türklərin tarix səhnəsində etnos diferensiasiyası ilə bağlıdır. Qafqazı hərbi-inzibati zəbt edən Rusiyaya üçün buradakı aborogenləri necə adlandırmaq sualına cavab tapmaq o qədər də asan olmur. Ruslar azərbaycanlıların dilini tatar dili, türk-tatar dili, Azərbaycan-tatar dili, Qafqaz-tatar ləhcəsi, türk-Azərbaycan dili, Zaqafqaziya tatarlarının dili, türk dili və s. adlandırmışlar. Mənbələrin məlumatına görə, *Azərbaycan dili* adını ilk dəfə IX əsr görkəmli Azərbaycan şairi Xətib Təbrizi söhbətlərinin birində söyləmişdir. «Türk» termini klassiklərin əsərlərində həm xalq, həm də dil anlayışında işlənmişdir. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq tatar əvəzinə *müsəlman dili* ifadəsinə də rast gəlinir.

Müəyyən zamanlarda ayrı-ayrı türksoylu etnosların türk dili əvəzinə bəzən tayfa və yaxud hakim sülalə adlarından (uyğur, özbək, qazax, osmanlı, tatar, başqırd və b.) istifadə etmələri də təbiidir, indi də bu amildən yararlanan türk dövlətləri (Qazaxıstan, Özbəkistan və b.) vardır. Hazırda rəsmi dili türk dili olan Türkiyə Cümhuriyyətinin sələfi Osmanlı dövlətinin dili osmanlı dili olduğu halda, Azərbaycan Respublikasının sələfləri Azərbaycan Səfəvi İmperiyası və Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dili türk dili olmuşdur.

Adların müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların qarşılığı *türk* sözüdür. Azərbaycan dili adını alana qədər xalqımızın adına türk demişlər. Türk sözü həm türk xalqları və dilləri qrupuna, həm də ayrıca olaraq bir dilə aid olmuşdur. Göytürklərdən günümüzədək fasiləsiz işlənən və *türk dili* adı ilə tanınan türkcə XX əsrin əvvəllərinə qədər bütün türk millətlərinin dilinin ifadəsidir. Sonralar mənaca daralmaya məruz qalmış, Sovet dönməsində türk dilində danışan xalqlar qazaxca, qırğızca, özbəkca, tatarca və s. adlanmışlar. Yəni əslində bu xalqlar öz adları ilə XX əsrə gəlib çıxmış və bu adlarla tanınmışlar. Azərbaycanlılar isə ötən əsrin 30-cu illərində (daha dəqiq 1936-cı ilədək) türk adı daşımışlar! “Azərbaycan dili” anlayışının tarixinə ümumtürk konteksti çərçivəsində baxılmalıdır. Əvvəla, Azərbaycan dili anlayışı türk dillərinin təbii diferensiasiyası prosesində meydana çıxmış, ikinci, bu anlayış milli ictimai şüurun təsdiqidir. Əgər özbək, türkmən, tatar, qazax və s. dilinin kökündə etnonim dayanırsa, Azərbaycan dili anlayışı toponim əsasında təşəkkül tapmışdır. **Azərbaycan dili** - Azərbaycan xalqının vahid, ümumi ünsiyyət vasitəsi olan, ümumxalq dili mənasında başa düşülən bir anlayışın ifadəsidir və xüsusiləşmiş adıdır

Açar sözlər: tatar dili, türk dili, müsəlman dili, osmanlı dili, qırqaqların dili, oğuzların dili, Azərbaycan dili, milli özünüdərk, türk ləhcələri.

«Azərbaycan dili» anlayışı «Azərbaycan – türk dili» modelinin tərkib hissəsidir. Bu, ilk növbədə, türklərin tarix səhnəsində etnos diferensiasiyası ilə bağlıdır. XIX əsrdən başlayaraq çar Rusiyasının işğalçı siyasətinin kəskin xarakter alması, inzibati-ərazi dəyişiklikləri və siyasi müdaxilələr xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır.

A.S.Puşkinin:

Qafqaz altımdadır ən müdhiş olan zirvədə mən,
Tutmuşam tək uçurum qarlı dağ üstündə qərar.

Qaraquş uçmağa qalxarsa uzaq bir təpədən,
Nə qədər yüksək uçarsa yenə dövrəmdə uçar.

– deyə, təsvir etdiyi qoca Qafqazı işğal edən Rusiya burada yaşayan aborijenləri genetik aşınmaya məruz, milli duyğularını sarsıtmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Çoxlu sayda xalqın, etnosun cəmləşdiyi Qafqazın ayrılmaz cənub hissəsinin Zaqafqaziya adlandırılması da məkrli məqsəd daşıyırdı. Hələ üstəlik buradakı saysız-hesabsız xalqı necə adlandırmaq, etnik mənşəyini necə düzgün müəyyənləşdirmək də yüz ildən artıq bir müddətdə Qafqazı hərbi-inzibati zəbt edən Rusiyaya bu suala cavab tapmaq o qədər də asan olmur. «O dövrdə çar Rusiyası Azərbaycanı öz idarəetmə sisteminə daxil edərkən «Azərbaycan» sözünü ümumən xalqın yaddaşından silməyə çalışırdı. Ayrı-ayrı quberniyalara, qəzalara bölünmüş Azərbaycan bütövlükdə Qafqaz, Zaqafqaziya məfhumları içərisində əridilmişdi» (1, 17).

Rusiya Azərbaycanı İran və Türkiyənin təsir dairəsindən, nəzarətindən yayındırmaq üçün, ilk növbədə, Tiflis və Qazax gimnaziyaları da daxil olmaqla Azərbaycan - türk dilini öyrədən məktəblər açır, lakin onları senzura nəzarətində saxlayırdı. Çar Rusiyası Zaqafqaziya xalqlarına, başlıca olaraq müsəlmanlara münasibətdə nə qədər amansız siyasət yeritsə də, maarifçilik hərəkəti xalqın bütün bu məhrumiyətlərə müqavimət reaksiyası kimi meydana gələrək, tarixi yaddaşın itməməsi, ana dilinin, adət və ənənələrin qorunub-saxlanması, inkişafı, mənəviyyatın, milledəyərlərin yaşadılması, bütönlükdə milli şüurun oyanması və milli özünüdərk prosesinin güclənməsi üçün mühüm təkanverici rol oynamışdır (1, 17).

A.N. Kononovun verdiyi məlumata görə, artıq XIX əsrin ortalarında Zaqafqaziya tatarları adlanan Azərbaycan dilinə aid xeyli sayda dərslik yazılıb. Onlara misal olaraq T.Makarovun 1848-ci ildə çap olunmuş «Татарская грамматика кавказского наречия», 1857 və 1866-cı illərdə Moskvada işıq üzü görən L.Z.Budaqovun «Практическое руководство турецко-татарского азербайджанского наречия», «Сравнительная хрестоматия турецкого языка наречий османлы и Азербайджана с приложением тюркских разговоров и пословиц», Novoçerkassk gimnaziyasının müəllimi Əbülhəsən bəy Vəzirovun «Учебник турецко-азербайджанского наречия» adlı dərslik və praktik vəsaitlərin adını çəkir. Göründüyü kimi, Azərbaycan dili əvəzinə, tatar, yaxud türk dilinin Azərbaycan ləhcəsi işlədilir. Hətta XX əsrin əvvəllərində tanınmış Qərbi Avropa mütəxəssisləri konkret türk dilləri əvəzinə ləhcələri sadalayırlar: türkmən ləhcəsi, azəri ləhcəsi (2). V.V.Radlov kimi məşhur türkoloq da türk dillərinin lüğətini hazırlayarkən onları Azərbaycan ləhcəsi, Kazan ləhcəsi, qırğız ləhcəsi, Tümen tatarlarının ləhcəsi və s. adlandırır (3). M.Kazımbəy ərəb əlifbasının türk dillərində səs məxrəclərindən bəhs edərkən bir sıra türk ləhcəsini sadalayır (məs.: Azərbaycan, qırçaq, cığatay və s.), lakin onları bütövün tərkib hissələri, müstəqil dillər kimi verməyə çalışır (4, 188-212.). Xatırladaq ki, Sovet imperiyası dövründə də uzun müddət türk dilləri ləhcələr şəklində təqdim olunmuş, rus dilinin mövqeyi, nüfuzu gücləndirilmişdir. “Türk ədəbi dilləri”ni “türk ləhcələri” anlayışı ilə eyniləşdirmirik, çünki ləhcələr heç vaxt yekcins olmur. Nəticə olaraq deyə bilərik, kontekstlərdən məlumdur ki, söhbət Azərbaycan türkcəsindən - **Azərbaycan dilindən** gedir.

Rusiya Azərbaycanı ilhaq edəndən sonra Cənubi Qafqazda yaşayan azərbaycanlıların dilini tatar dili, türk-tatar dili, Azərbaycan-tatar dili, Qafqaz -tatar ləhcəsi, türk-Azərbaycan dili, Zaqafqaziya tatarlarının dili, türk dili və s. adlandırmışlar. Hətta Mirzə Kazımbəyin 1846-cı ildə çap etdirdiyi Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasının adı “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası”dır.

Lakin fərqli düşüncələr də vardır. Məsələn, məşhur rus tarixçi-jurnalisti V.L.Veliçko yazırdı ki, azərbaycanlıları tatar adlandırmaq qətiyyəən doğru deyildir, onların kökü, mənşəyi oğuzlarla, səlcuqlarla bağlıdır. Təbiətən xeyirxah, məğrur, genişqəlblə, əqli və zehni inkişafa meyilli azərbaycanlıların qanı saflıqla yoğurulmuşdur (5, 34).

Mənbələrin məlumatına görə, *Azərbaycan dili* adını ilk dəfə IX əsr görkəmli Azərbaycan şairi Xətib Təbrizi söhbətlərinin birində söyləmişdir. “Xətib Təbrizi məsciddə Əbu-l-Əla Məəridən dərs alarkən təbrizli eloğlusunu ilə rastlaşır. Müəlliminin razılığı ilə dərstdən ayrılıb, onunla söhbət edir: “Ayağa qalxdım və azrəbi dilində onunla xeyli söhbət etdim, məni maraqlandıran hər şeyi ondan soruşdum. İki ilə yaxın idi ki, öz dostlarımdan və vətənimdən xəbərim yox idi. Elə ki, qayıdıb Əbu-l-Əlanın yanına gəldim, məndən soruşdu: – Bu hansı dil idi? Dedim: – Bu Azrəbican əhalisinin dilidir” (6, 38).

VII əsr mənbələrinə istinadən, ərəblər Azərbaycana Azrəbican demişlər və sifət formada həmin söz *azrəbi* şəklindədir (6, 40).

«Türk» termini həm xalq, həm də dil anlayışında klassiklərin əsərlərində işlənmişdir (7). İxşitan ibn Mənuçöhr Nizami Gəncəviyə ünvanladığı məktubunda «Leyli və Məcnun» əsərini hakim feodal nəslinə yaraşmayan türk dilində deyil, fars dilində yazmağı təklif edir. Onun məktubunda deyilir: “Türküzlü olmaq bizim vəfamız deyildir (bizə yaraşmaz). Türkcə söz deyib-danışmaq bizə layiq deyildir. Yüksək soydan doğulan adama yüksək də söz lazımdır.”

Nizami Gəncəvi «Yeddi gözəl» əsərində türk dilinə layiqincə qiymət verməyən mühtidən şikayətlənərək yazır:

Türkcəmi bu həbəşdə alan yox,
Dovğani bir yemək deyə, yeyən yox.

“İsgəndərnamə” əsərində türk sözünü xalq adı kimi çəkir:

Xəzər dağından Çin dəryasına qədər,
Türklərlə doludur bütün bu yerlər.

XVI əsrdə Bağdadda yaşayıb-yaradan məşhur Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli qitələrinin birində yazır:

Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhcəyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlfazi-namərbbtü nahəmvar olur.

Və yaxud “Hədiqrətüs-süəda” əsərində Kərbəla müsibəti ilə bağlı bildirir: “.. nola, gəzr bir tərzi-müçəddədə müxtərə olsan və himmət dutub bir məqtəli-türki inşa qılsan ki, füsəhayi-türkiyəbə istimaindən təməttö bulalar və idraki-məzmunində ərəbdən və əcəmdən müstəğni olalar.”

Başqa bir şeirində:
Ey feyz rəsan ərəbü türki əcəm
Qıldın ərəbi əfsəhi əhli aləm
Etdin fəshayi əcəmi İsayi dəm
Mən türk zəbandan iltifat eyləmə kəm.

XIX-XX əsr klassiklərinin əsərlərində də yalnız türk adı səslənir.
Seyid Əbdülqasım Nəbati:

Bəççeyə türkəm, dilim türki, kəlamım həcv-məcv,
Xan cobanı, can alan can-canı gözlər gözlərim.

Seyid Əzim Şirvani Übeyd Zəkəninin məşhur «Muş o qorbe» («Siçan və pişik») əsərini farscadan tərcümə edərkən ona şeirlə yazdığı müqəddimədə daha irəli getmiş:

Nəql eyləyim gəl sənə bir dastan
Farsi ilə nəql eyləyib bastan.

Türki ilə mən onu təhrir edim,
Könlüvü şad et, sənə təqir edim – demişdir.

«Osmanlıcadan türkcəyə tərcümə» sözünə irad tutan Mirzə Ələkbər Sabir haqlı idi:

Osmanlıcadan tərcümə türkə bunu bilməm
Gerçək yazıyor gəncəli, yainki hənəkdir.
Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, əmma
Osmanlıcadan tərcümə türkə nə deməkdir?

Və ya:

Təsnif olunub tazə kutub türk dilində
Hər kəs oxuyub elmlə bidar olacaqdır.

Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri:

Dilim türki, sözüm sadə, özüm səhbayə, deldadə
Mənim tək şairin əlbət olar kasad bazarı.
Dünən şer ilə bir namə apardım şahe İranə
Dedi türki nəmidanəm, mərə to beçe pəndari?
Özü türk oğlu türk, əmma deyir türki cəhalətdir.
Xudaya, mozməhl dil təxtdən bu al Qacarı.

Mirzə Əli Ləli:

Heyrətdə qoydu aləm islamı «Şərqi rus»
Yüzdən niqabın açdı bu «türki zəban» ərus.

Almas Yıldırım:

Mənim imanım bir, eşqim, özüm bir,
Bir çeşmədən axdım qaynar gözüm bir.
Türk oğlu, türkəm mən, mərdəm – sözüm bir.
Yol ver, yol ver öz yurduma gedim mən.

Fırtınalı buralısan,
Əski dərddən yaralısan,
Soran olsa haralısan?
Söylə türkdür soyum, Araz,
Sənə olmaz doyum, Araz.

Azərbaycan ingilislər tərəfindən işğal olunduğu zaman Əhməd Cavadın etirazı:

Sən bağla hər yolu, süngüm tez açar,
Üç ayda gələnlər üç gündə qaçar.
Zənn etmə qurşunum havalı uçar,
Türkdür bu qurşunu atan ingilis.

və yaxud:

Oxunur alnımda dərin bir tasa¹
Qoca türk, sən nədən batdın bu yasa?

¹ kədər

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar da ana dilini türkcə adlandırır:

Türkün dili tək sevgili, istəkli dil olmaz,
Özgə dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz.
Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdi,
Xan yorğanı, kənd içrə məsəldir, mitil olmaz.

Türki vallah analar oxşarı, laylay dilidir
Dərdimi mən bu dəva ilə mədava eylədim.
Biz də islama qayıtdıqda gəlin əlbir olaq
Türklərin hər iki dünyası qayıtsın yerinə.

Səməd Vurğunun «Komsomol» poemasından:

Nədən söyləməsin ana dililə
Öz odlu nitqini yoldaş komissar.
Türkcə danışmasın sevgilisi...
Bu mənhus adətdə böyüklükmü var?
Məndən inciməsin yoldaş komissar.

“Azərbaycan dili” kəlməsi yalnız XIX əsrin sonlarına yaxın çap olunan “Kəşkül” qəzetində işlənməyə başlamışdır. Hətta bu qəzet bağlanandan sonar sahiblərindən biri Kamal Ünsizadə çar Rusiyası müvafiq orqanlarına “Azərbaycan” adında qəzet nəşr etmək üçün müraciət ünvanlamışdı. Qəzetin bu adda çapına nəinki icazə verilmədi, hətta 14 il müddətində öz dillərində mətbu orqanın nəşri qadağan olundu. Doğrudur, hələ 1858-ci ildə Təbrizdə fars dilində “Azərbaycan hakiminin xəbərləri” (“Əxbare darəlsəltəneyi Azərbaycan”) adlı qəzet nəşr olunurdu, lakin “Azərbaycan” kəlməsi yalnız İranın Azərbaycan vilayətinin ərazisi mənasını ifadə edirdi.

Maraqlıdır ki, türk qövmü ilə daim fəxr edən Həsən bəy Zərdabinin kürəkəni Əlimərdan bəy Topçubaşov rus dilində nəşr olunan “Kaspi” qəzetindəki bütün məqalələrində xalqın adına *tatar* deyir. Bu qəzetdə işlədiyi dövrdə Azərbaycanın ədəbi-mədəni həyatında elə bir ciddi hadisə olmamışdır ki, Ə.Topçubaşov ona münasibət bildirməsin. Məsələn, M.F.Axundovun komediyalarını nadir hadisə hesab edən müəllif qəzetin 26 oktyabr 1903-cü il, 230-cu sayında yazır: “Bu il Mirzə Fətəli Axundovun müsəlmanlar arasında çox geniş yayılmış komediyalarının ilk nəşrinin 50 illiyi tamam olur. Yerli müsəlmanların həyatında nadir hadisə sayılan ədəbi yubiley sabah Tağıyev teatrının² səhnəsində məşhur **tatar dramaturqunun** ən yaxşı pyeslərindən biri sayılan “Hacı Qara”nın tamaşaya qoyulması ilə yad ediləcək. .. Sözün həqiqi mənasında qiymətli yaradıcılıq nümunələri baxımından yoxsul olan **Azərbaycan tatarlarının** ədəbiyyatı bu gün öz dram əsərləri, həm də **tatar həyatının** mənfi tərəflərinin sərrast və diqqət təsviri ilə seçilən dram əsərləri ilə öyünə bilirsə, bunun üçün hər kəsdən öncə ilk **tatar dramaturqu** və tatar dramaturgiyasının istedadlı banisi kimi Mirzə Fətəli Axundova minnətdar olmalıyıq. O, haqlı surətdə “**tatar Molyeri**”³ hesab edilir”.

Ə.Topçubaşov XX əsrin ilk anadilli mətbu orqanı “Şərqi-rus” qəzetinin Bakıya köçürülməsini alqışlayır.⁴ “Kaspi”nin 23 yanvar 1905-ci il 18-ci sayında çap etdirdiyi “**Bakıda tatar dilində qəzet**” adlı məqaləsində sevincini oxucularla bölüşür, yeni mətbu nəşrin meydana gəlməsini səbirsizliklə gözlədiyini gizlətmir. Lakin ondan fərqli olaraq M.Şahaxtılı qəzetinin nəşr dilini tatar yox, türk dili hesab edir: “Son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox,

² 1900-cü ildə H.Z.Tağıyevin vəsaiti hesabına Bakıda inşa edilən ilk teatr binasıdır. Şərqdə ilk opera - “Leyli və Məcnun” bu binada tamaşaya qoyulmuşdur.

³ Jan Batist Molyer Qərbi Avropa, Fransa ədəbiyyatında klassik komediya janrının banisidir.

⁴ Bu ictimai-siyasi qəzet 1903-cü ilin martından 1905-ci ilin yanvarına qədər Tiflisdə tanınmış publisist Məhəmmədəğa Şahaxtinskiyin redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur.

xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq, Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmağa başlamışdılar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz.

Zaqafqaziya məhəmmədilərinin danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o da öz növbəsində əsas dialektlərə ayrılır: osmanlı, səlcuq və azərbaycanlı türkləri” (8, 28).

F.Köçərli də doğma ədəbiyyatımızın tanınmış simalarının əsərlərindən nümunələr əsasında tərtib etdiyi kitabçanı (müntəxəbatı) “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” adlandırır.

Yaddaş üçün: XIX əsrin ortalarında heç bir mənbədə azərbaycanlılar tatar adlandırılmır. Türkçülüyün məşhur ideoloqlarından biri olan Ə.Hüseynzadə yazırdı: “Tatar” istilahi mübhəm, qeyri-müəyyən, qeyri-fənni olduğuna və ancaq avampəsəndənə və cahilanə bir surətdə istemal edilməkdə bulduğuna binaən türkoloqlar (üləmayi-əhvalşünasani-ətrak) fiyövmen bu istilahın ortadan götürülməsi tərəfdarıdır. Çünki tatar ləfzi mənai-həqiqi əslindən başqa üç-dörd mənə ilə istemal olunur ki, kaffəsi yanlışdır” (9, 47). Silsilə məqalələrinin birində türk və tatar adlarına aydınlıq gətirir: “Türk var, monqol var, tatar yoxdur. IX əsr Çin salnaməçilərinə görə “tatar” qeyri-Çin əqvamı deməkdir Bu ad monqollara çinlilər tərəfindən verilmiş ilk addır. Ancaq onlar bir qövüm, bir əşirət, ya qəbilə halında Çin daxilindən xaricə çıxmamışlar. Tatarlar monqol cinsinə mənsub olduqlarından türk irqinin deyil, monqol irqinin bir qolunu təşkil edirlər. Bunları türklərdən ayırmaq lazımdır... Tatar deyilən, səhvən tatar deyilən türklərə, daha doğrusu, türklərin səhvən tatar deyilən isminə gəlincə, bunların lisan və tarix cəhətilə moğollara müşabihət və münasibətləri çox azdır. Yox kibidir. Lisanları nisbətən qaba olmaq ilə bərabər Azərbaycan türkü, osmanlı, hətta cağatay şivələrindən ziyadə türkcədir” (9, 216).

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq tatar əvəzinə *müsəlman* dili ifadəsi də işlənir. M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyovun əsərlərində çoxlu sayda nümunə vardır. Məsələn, Ü.Hacıbəyov “Dil” məqaləsində belə bir dialoq verilir:

“Bir ərəbdən soruşsan ki, sən kimsən?

Deyir: – Ərəb!

– Sən nə dindəsən?

– İslam.

– Nə dildə danışsın?

– Ərəb.

İslam olmayan ərəbdən də bu sualları etsəm, cavabında deyər ki, mən ərəbəm, dinim xristian dinidir, dilim ərəb dilidir... Amma bizim bir nəfərimizdən sor ki,

– Sən kimsən?

Deyər müsəlmanam.

– Hankı millətdənsən?

– Müsəlman millətindən.

Nə dinindənsən?

– Müsəlman dinindən.

– Nə dili danışsın?

– Müsəlman dili.

Halbuki özü türkdür, dini islam dinidir, dili də türk dilidir. Daha burasını düşünən yoxdur ki, müsəlman adında millət yoxdur, müsəlman adında dil yoxdur, müsəlman - yəni islam dinini qəbul etmiş bir adam deməkdir. Din başqa, dil başqa. Din başqa, milliyyət başqa. Dində dil yoxdur, dində milliyyət də yoxdur” (10, 214).

Üzeyir Hacıbəyov «Dil» məqaləsində yenə yazır: «Məsələn, bir türk Ərəbistana gedib ərəb arvadı alar, sonra oğlunu da ərəb qızına evləndirər... Əlbəttə nəvəsi ərəb olar...»

Amma madam ki, bizim bu surətdə ərəb və ya fars olmaq təşəbbüsündə deyilik, ona görə türklüyümüzdə baqi qalırıq. Buna görə də dilimiz türk dilidir. İndi həmin bu türk dilimizin əvvəla, baqi qalması və saniyə təərəqqi etməsi və islah olunması barəsində çalışmalıyıq. “Baqi qalması” sözlərinə oxucularımızın diqqətini cəlb etməkdən məqsədimiz dilimizin baqi qalmamaq ehtimalı olduğunu bildirməkdir. Çünki doğrudan da əgər biz öz ana dilimizə indiyə qədər baxdığımız nəzərlə baxmaqda davam edərsək, yeni heç bir əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, günlərin bir günü

dilimiz itər, batar, yox olar və bir millətin də ki, dili batdı, onda o millət özü də batar, çünki bir millətin varlığına, isbatı-vücut etməsinə səbəb onun dilidir» (10, 215).

Məhəmməd ağa Şahtaxtı “Qafqaz müsəlmanlarını necə adlandırmalı” adlı məqaləsində Rusiya daxili quberniyalarının müsəlman əhalini *tatar* adlandırmasını uğursuz hesab edir, Azərbaycan xalqının özünü *müsəlman* adlandırmasını “özünü və dilini müsəlman” sayan azərbaycanlıların özündən qaynaqlandığını vurğulayır (11). XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri *Azərbaycan* və *azərbaycanlı* anlayışları gündəmə gəlsə də, böyük bir ziyalı nəsli, ictimai-siyasi xadimlər, mətbuat, incəsənət, maarif işçilərinin tanınmış nümayəndələri *azərbaycanlı* ilə müqayisədə *türk* milli kimliyinə üstünlük verirdilər. Buna səbəb *azərbaycançılıq* ideyasının hətta ziyalı təbəqəsində hələ milli şüur kimi formalaşmamasında idi. Əvvəlcə Gəncədə, sonra Bakıda “Azərbaycan” adlı qəzetin nəşri, ətraf regionlarda çox böyük nüfuz qazanması **Azərbaycan** adının, dilinin geniş miqyasda təsbitinin təzahürü və təsdiqidir.

A.Qəribli Osmanlı imperiyasının həm ilk, həm də son konstitusiyası sayılan «Kanuni-Əsasi»nin 18-ci maddəsinə əsasən nəticə çıxarır ki, Osmanlı dövləti yalnız öz ərazisində türkcənin nüfuzunu qazanmaqdan o tərəfə keçə bilmədi. Lakin bunda da müəyyən şərtlik vardı. Belə ki, türkcə adı uzun müddət populyarlaşmadı (12, 62). Təsadüfi deyil ki, V.V.Radlov yazırdı: «Osmanlılar özlərini «türk» yox, həmişə «osmanlı» adlandırırlar» (13, 98). T.Bayqara bu məsələ ilə bağlı yazır ki, osmanlı aləmində, xüsusilə İstanbuldakılar nədənsə özlərini türkdən ayrı görür, türk saymırlar. Onlara görə, türk “qaba dağlı, kəndçi insanlar” anlamındadır.

XVIII əsrdən başlayaraq hətta XIX əsrin ortalarında osmanlı ədəbiyyatında türk dili heç də müsbət mənə daşımır. Halbuki belə düşüncələr adını qəbul etmədikləri türkün bütün xüsusiyyətlərini özündə saxlayırlar (14, 40). Kazım Nami sual edir: “İndi bu türkcəyə “osmanlıca” mı deyilməlidir? Osmanlılıq hər nə qədər türklər tərəfindən təsis edilmiş bir keyfiyyəti-ictimaiyyə və siyasiyyə isə də, bu vətənlə yaşayan hər ünsürə aid sifətdir... Dilimiz türkcədir. Bütün türk ləhcələri ilə müqayisə edərkən buna “osmanlı türkcəsi” deyirik” (15).

M.Şahtaxtının mövqeyi daha aydındır: «Bu dil osmanlı dilidir ki, azərbaycanın eynidir. Bir sözlə, türkcədir» (8, 198). Yaxud: «Bizim Azərbaycan dilimizin eyni olan osmanlı dili ədəbiyyatının sərvəti sayəsində Qazan və cığatay türkcəsi ilə qonuşan həmlisanlılarımız arasında da ədəbi dil, maarif və dəyanət dili olmuşdur. O tərəflərdə üləma silki-cəlilindən və ya sadə maarifməndandan olsun kamallı və tərbiyəli müsəlman mütləq osmanlıca oxur və yazır» (8, 198).

Türkçülük ideologiyasının təşəkkülündə böyük xidmətləri olan Ə.Hüseynzadə türk dünyasında Azərbaycan türklərini fərqləndirir, lakin dil məsələlərində ümumtürk ədəbi dil mövqeyində türkcənin İstanbul “ləhcəsi”ni qəbul edir (9).

Müəyyən zamanlarda ayrı-ayrı türksoylu etnosların türk dili əvəzinə bəzən tayfa və yaxud hakim sülalə adlarından (uyğur, özbək, qazax, osmanlı, tatar, başqırd və b.) istifadə etmələri də təbiidir, indi də bu amildən yararlanan türk dövlətləri (Qazaxıstan, Özbəkistan və b.) vardır. Hazırda rəsmi dili türk dili olan Türkiyə Cümhuriyyətinin sələfi Osmanlı dövlətinin dili osmanlı dili olduğu halda, Azərbaycan Respublikasının sələfləri Azərbaycan Səfəvi İmperiyası və Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dili türk dili olmuşdur. Özəlliklə, türk cümhuriyyətləri arasında ilk dəfə Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dilinin türk dili olması, Azərbaycan türklərinin türk dilinə verdiyi önəminin və milliyyət hissinin yüksək səviyyəsinin göstəricisidir.

Bu adların müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların qarşılığı *türk* sözüdür. Azərbaycan dili adını alana qədər xalqımızın adına türk demişlər. Türk sözü həm türk xalqları və dilləri qrupuna, həm də ayrıca olaraq bir dilə aid olmuşdur. Göytürklərdən günümüzədək fasiləsiz işlənən və *türk dili* adı ilə tanınan türkcə XX əsrin əvvəllərinə qədər bütün türk millətlərinin dilinin ifadəsidir. Sonralar mənaca daralmaya məruz qalmış, Sovet dönməsində türk dilində danışan xalqlar qazaxca, qırğızca, özbəkçə, tatarca və s. adlanmışlar. Yəni əslində bu xalqlar öz adları ilə XX əsrə gəlib çıxmış və bu adlarla tanınmışlar. Azərbaycanlılar isə ötən əsrin 30-cu illərində (daha dəqiq 1936-cı ilədək) türk adı daşımışlar! Azərbaycan dili anlayışının tarixinə ümumtürk konteksti çərçivəsində baxılmalıdır. Əvvəla, Azərbaycan dili anlayışı türk dillərinin təbii diferensiasiyası prosesində meydana çıxıb, ikinci, bu anlayış milli ictimai şüurun təsdiqidir. Əgər özbək, türkmən, tatar, qazax və s. dilinin kökündə etnonim dayanırsa, Azərbaycan dili anlayışı toponim əsasında təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycan (türk) dili müəyyən dövrdə diferensiasiya olunan türk dillərinin ad baxımından yeganə əcdadı kimi qalmışdır.

Beləliklə, türk dili Azərbaycan dili anlayışını həm keçmişə bağlamış, həm də gələcəyə gətirib çıxarmışdır. Türk dili bütün türk dilləri üçün ümumi ad olmuş, daha sonralar regional təzahürləri ilə adlandırılmışdır. Qeyd edək ki, orta əsrlərə qədər müstəqil türk dillərindən danışmaq düzgün deyil, çünki türkdilli xalqların bu dövrdə dillərində fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətlər, demək olar ki, eynidir. Sonralar “qırçaqların dili”, “oğuzların dili” və s. anlayışlar ortaya çıxmışdır.

Azərbaycan xalqı mənşəyi etibarilə türk xalqlarından biridir, etnik tarixi ümumtürk tarixinin tərkib hissəsidir (16).

Bugünkü ünsiyyət vasitəsi olan *Azərbaycan dili*, qeyd etdiyimiz kimi, tarixən bu adda olmamışdır. Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dili”ni çox mürəkkəb anlayış adlandırır. Qeyd edir ki, “Azərbaycan dili” bütün dövrlərdə azərbaycanlılara ünsiyyət aləti və mədəniyyət forması kimi xidmət edən ən mühüm vasitə olduğu üçün, ilk baxışda elə görünür ki, “Azərbaycan dili” anlayışı bütün dövrlər üçün eyni anlayışdır. Vahid ümumxalq Azərbaycan dili tayfa dillərinin bir neçəsinin, xüsusən oğuz, qırçaq tayfa dillərinin əsasında təqribən VII-X əsrlər arasında formalaşmış bir dildir ki, öz vahidlər sisteminə görə türk dilləri ailəsinə mənsubdur. Məhz buna görə də ilk dövrlərdən başlayaraq bu dil xüsusən Xəzər dənizinin qərb, cənub dairəsində və Qara dənizin şərq, cənub dairəsində işlənən digər dillər arasında geniş yayılmış türk dillərindən olduğu kimi, “türk dili” və ya “türki” adı ilə tanınmışdır. Buna görə də “Azərbaycan dili” ifadəsi təkcə qəbilə dili mənasında deyil, Azərbaycanda yaşamış müxtəlif qəbilə və tayfaların, yəni qədim azərbaycanlıların müxtəlif dilləri mənasında deyil, məhz VII-X əsrlər arasında tam halda formalaşmış bir xalqın, Azərbaycan xalqının vahid, ümumi ünsiyyət vasitəsi olan ümumxalq dili mənasında başa düşülən bir anlayışın ifadəsidir və xüsusiləşmiş adıdır (17, 15-17).

Necə adlanmasından asılı olmayaraq, dünyaya gəlişimizdə eşitdiyimiz ən munis kəlmələr ana dilində - Azərbaycan dilindədir:

“Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, hissiyati-qələbiyyə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqəti-mədərakəsini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki sən daha beşikdə ikən bir layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdir!” (N.Nərimanov).

Ədəbiyyat

1. Bax: S.Vəliyeva. Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi. Bakı, Azərbaycan Universiteti, nəşr., 2002.
2. Bax: J.Deny. Türk Dil Bilgisi. İstanbul, 2012, s.3 (Ali Ülvi Elönlün fransızcadan tərcüməsindən).
3. В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. III, ч.2, С.Петербург, 1905.
4. M.Kazımbəy “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası”. (Tərcümə, tədqiq və şərh İdris Abbasovundur). Bakı, “Zərdabi LTD”, 2017.
5. Ətraflı bax: В.Л.Величко. Кавказ. Русское дело междуплеменные вопросы. Баку, «ЭЛМ», 1992.
6. Bax: M.Mahmudov. Piyada... Təbrizdən Şama qədər. Bakı, “Yazıçı”, 1982.
7. Ətraflı bax: R.Eyvazova. Bir daha ana dilimiz haqqında. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014.
8. M.Şahaxtılı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2006.
9. Ə.Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. I c.Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
10. Ü.Hacıbəyov. Əsərləri. 10 cildə, IV c., AMEA nəşriyyatı, 1968.
11. “Kaspi” qəzeti, 1891, №93.
12. A.Qəribli. Azərbaycan dili anlayışının tarixi. Bakı, «Elm və təhsil», 2017.
13. В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. III, ч.2, С.Петербург, 1905.
14. Bax: T.Bayqara. Türk, Türklük və Türklər. İstanbul, 2006, s.211.
15. Osmanlıca/ Osmanlı türkçesi terimi üzerine. İstanbul, Türk yurdu, 2011, cilt 31.

16. Daha geniş məlumat almaq üçün bax: A.Qəribli. Azərbaycan dili anlayışının tarixi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017;

A.Qəribli. “Türk dili”, “Türk ləhcələri” və “Türk dilləri” anlayışlarının genotipologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”,

2018; N.Cəfərov, A.Qəribli, E.Qəribli. Türkologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018.

17.Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, “Maarif”, 1979.

Н.Мамедли

Азербайджанский язык как один из тюркских языков огузской группы

Резюме

Как формирование турецких тюрков, так и у формирование азербайджанских тюрков начинается с приходом гуннов-гыпчаков на западный берег Каспийского моря и завершается нашествием сельджуков. В тот период племенные языки распадаются и формируется среднесельджукский язык. Начиная с XIII-XIV веков сельджукский язык распадается на османский и азербайджанский языки и каждый из них начинает свой самостоятельный этап развития. В древнем периоде азербайджанский литературный язык практически не использует ранее совместные с османским языком слова: *şimdi*, *şöylə*, *şu*, *kəndi* və s. В этот период заканчивается формирование тюркских литературных языков. Азербайджанский язык в своем развитии делится на два этапа: 1. Становление литературного языка: XIII-XIV века; 2) Классический язык стихов: XV-XVIII века.

Исследователи историю азербайджанского литературного языка делят на два периода: становление и стабильность:

I Становление или же древний период приблизительно охватывает этап начиная с IX-X и по XVII века. Ареал использования азербайджанского языка отличается своей масштабностью. Будучи языка армии таких азербайджанских государств как Сефевидов, Аггоюнлы, Гарагоюнлы, Джелараидов данный язык сыграл роль литературного языка в Передней Азии.

Лексический состав азербайджанского языка того периода отличается множеством арабских и персидских слов.

II Период стабильности начинается с середины XVII века и охватывает три периода: 1) обнародование литературного языка (до XVII-XIX вв.); 2) период возникновения и развития национального языка (начало XIX-XX вв.); 3) современный период (после начала XX века).

Серьезное развитие азербайджанского языка начинается со второго этапа. На этом языке, наряду со стихами, писалась проза и драма, печатались газеты и журналы, составлялись некоторые официальные документы, велись научные исследования, писались учебники. Этот период продолжался до 30-х годов XX века и так сформировался национальный литературный язык.

На современном этапе – к середине XX века стабилизировались орфографические и орфоэпические нормы азербайджанского языка.

Три направления в азербайджанском литературном языке XX века являются ведущими:

1. Отождествление литературного языка с народным.

2. Создание литературного языка, опирающегося на традиции османского и азербайджанского языков.

3. Создание литературного языка, основанного на нормах литературного языка и понятного всеми.

Ключевые слова: гунны-гыпчаки, развитие и древний период, период стабильности, литературный и народный язык, традиции османов и азербайджанский язык

Azerbaijani of Turkic?

Summary

The concept of "Azerbaijani language" is an integral part of the "Azerbaijani-Turkic language" model. This, in its turn, is connected with the differentiation of the ethnos on the stages of the Turks history. For Russia, which had taken under control the Caucasus military and administrativ, it was not so easy to answer the question of what the local Aborigines would be called. Russians called Azerbaijani the Tatar language, the Turkic-Tatar language, the Azerbaijani-Tatar language, the Caucasian-Tatar dialect, the Turkic-Azerbaijani language, the language of the Transcaucasian Tatars, the Turkic language, etc. According to some sources, for the first time the famous Azerbaijani poet Khatib Tebrizi speaks about the Azerbaijani language in the 9th century. The term "Turkic" in the works of the classics was used in the meaning of both the people and the language. Starting from the 20s of the twentieth century, the use of Muslim language instead of Tatar has been encountered.

At certain times, it is natural for separate ethnic groups of Turkic origin to use the names of tribes or the names of rulers (Uygurs, Uzbeks, Kazakhs, Ottomans, Tatars, bankers, etc.) instead of the Turkic language; and etc.).

At present, being the official language of Turkey, the predecessor of which was the Ottoman state with the Ottoman language, and the predecessor of the Azerbaijan Republic, the Empire of the Azerbaijani Safavids and the Azerbaijani state, the state language was the Turkic language.

Despite the variety of names, their core is the word Turkic. Before our language was called Azerbaijani, our people were called Turks. The word Turkic applied both to the same language and to the Turkic peoples and groups of languages. Starting from the period of the Hekturk, the Turkic language was used continuously and until the beginning of the twentieth century was the expression of all Turkic peoples. Subsequently, the term underwent a narrowing of meaning and in Soviet times called everyone - Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, Tatars, etc. That is, these peoples came to the twentieth century with their name and were known by these names. Azerbaijanis before the 30s of the last century (or rather, until 1936) were called Turks! History The concept of "Azerbaijani language" should be considered within the framework of the common Turkic context. First, the Azerbaijani language appeared in the process of natural differentiation of Turkic languages, and secondly, this concept is an affirmation of the national public consciousness. If the basis of the Uzbek, Turkmen, Tatar, Kazakh and other languages is an ethnonym, the concept of the Azerbaijani language was formed on the basis of a toponym. The Azerbaijani language is a common, unified means of communication of the Azerbaijani people, an expression of the concept of the common language and its own name.

Key words: Tatar language, Turkic language, Muslim language, Ottoman language, Gypchak language, Oguz language, Azeri language, national identity, Turkic dialects.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Rüşət Rüstəmov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.